

AZƏRBAYCAN BANKLARINDA DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMLƏRİNİN AVTOMATLAŞDIRILMASI: RƏQƏMSAL BANKÇILIQDA UÇOT VƏ AUDİTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Kənan Nüsrət oğlu Atayev

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
kenan.atayev.1998@mail.ru

Bu məqalədə kommersiya banklarında daxili nəzarət sisteminin əhəmiyyəti və inkişafı, rəqəmsal bankçılıqda uçot və auditin təkmilləşdirilməsi kontekstində araşdırılmışdır. Daxili nəzarətin mahiyyəti və əsas məqsədləri izah olunmuş, onun növləri və təsnifat meyarları açıqlanmışdır. Azərbaycan bank sistemində mövcud olan daxili nəzarət səviyyələri və onların xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təcrübəyə istinadən, Bazel Komitəsinin prinsipləri və digər beynəlxalq standartların daxili nəzarət sistemlərinə tətbiqi qiymətləndirilmişdir. Məqalədə Azərbaycan kommersiya banklarında daxili nəzarətin vəziyyəti və effektivliyinə dair praktiki nümunələr və statistik məlumatlar əsasında təhlil aparılmış, daxili nəzarət sistemində qarşıya çıxan əsas problemlər (nəzarət mədəniyyətinin zəifliyi, risklərin gec aşkarlanması, səlahiyyət bölgüsündə qüsurlar, kommunikasiya maneələri, daxili auditin çatışmazlıqları və s.) və onların həlli yolları müzakirə edilmişdir. Həmçinin risklərin idarə olunmasının daxili nəzarətin alt sistemi kimi rolu vurğulanmış, rəqəmsal bankçılıq mühitində əməliyyat, kredit, bazar və reputasiya risklərinin idarə edilməsi üzrə yanaşmalar təqdim olunmuşdur. Nəticədə, effektiv və texnologiya ilə gücləndirilmiş daxili nəzarət sisteminin bankların davamlılığı və maliyyə sabitliyi üçün strateji əhəmiyyəti bir daha təsdiqlənmişdir.

Açar sözlər: Daxili nəzarət, rəqəmsal bankçılıq, kommersiya bankları, bazel prinsipləri, daxili audit, risklərin idarə olunması, bank riskləri

GİRİŞ

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sistemi bank idarəçiliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Effektiv daxili nəzarət sistemi bankın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, risklərin azaldılmasında və uzunmüddətli dayanıqlığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bankların fəaliyyət xüsusiyyətləri – əmanətçilərin vəsaitlərinin idarə edilməsi, əməliyyatların əsasən qeyri-maddi (informasiya əsaslı) xarakter daşması – onlarda riskləri vaxtında müəyyənləşdirən və idarə edən güclü daxili nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu zəruri edir. Azərbaycan bank sektorunda aparılmış tədqiqatlar da göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin formalaşması bankların risklərə qarşı dayanıqlığını artıran əsas amillərdən biridir [2]. Əlavə olaraq, rəqəmsal bankçılığın sürətli inkişafı bank proseslərini avtomatlaşdırır və onlayn müstəviyə keçirir ki, bu da daxili nəzarətin birbaşa informasiya sistemlərinə uyğun olunmasını və rəqəmsal iş axınlarında həyata keçirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən, bank sektorunun maliyyə sistemindəki əhəmiyyəti səbəbindən dövlətdən və tənzimləyicidən ciddi nəzarət və tələblər mövcuddur. Bu da kommersiya banklarında səmərəli daxili nəzarət sisteminin qurulmasını qaçılmaz edir. Daxili nəzarət – idarəetmə prosesində müəyyən olunmuş məqsəd və tapşırıqlara nail olunmasını təmin etmək üçün təşkilatın daxili resursları hesabına həyata keçirilən nəzarət tədbirlərinin məcmusudur. Kredit təşkilatında daxili nəzarətin əsas funksiyası rəhbər orqanları etibarlı və vaxtında məlumatla təmin etməkdir ki, bu da qərarların düzgün qəbuluna imkan verir. Beynəlxalq ədəbiyyatda daxili nəzarətin başlıca məqsədləri aşağıdakı kimi göstərilir. Məsələn, R. Adams “Auditin əsasları” adlı əsərində daxili nəzarətin məqsədlərini dörd istiqamət üzrə ümumiləşdirir [4]:

- Müəssisə fəaliyyətinin səmərəli və nizamlı aparılması;
- İdarəetmə siyasətinə və prosedurlarına uyğunluğun təmin edilməsi;
- Əmlakın (aktivlərin) təhlükəsizliyinin qorunması;
- Əməliyyatların düzgün sənədləşdirilməsi və uçotun dürüstlüyünün təmin edilməsi.

Göründüyü kimi, daxili nəzarət bankın həm strateji, həm də operativ səviyyədə sağlam fəaliyyət göstərməsinə xidmət edir. Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sistemi, eyni zamanda, bank risklərinin minimallaşdırılması və maraqlı tərəflərə (rəhbərlik, səhmdarlar, müştərilər və s.) fəaliyyətin real nəticələrinə dair etibarlı məlumatların təqdim olunması məqsədini daşıyır. Daxili nəzarət vasitəsilə bank əməkdaşlarının qanunvericiliyə və daxili qaydalara riayət etməsinə, maraqlar toqquşmasının qarşısının alınmasına nəzarət edilir və bununla da investorların və müştərilərin maraqları qorunur. Beləliklə, effektiv daxili nəzarət sistemi bankın etibarlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və potensial itki risklərinin azaldılmasına xidmət edir.

Daxili nəzarətin növləri və təsnifatı. Elmi ədəbiyyatda və praktiki tənzimləmələrdə daxili nəzarətin bir sıra təsnifat meyarları mövcuddur. Daxili nəzarəti inzibati (uyğunluq) və analitik (maliyyə) aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar. **İnzibati nəzarət** – bankın daxili və xarici qaydalarına əməl olunmasına nəzarəti, **analitik (maliyyə) nəzarət** isə faktiki maliyyə göstəricilərinin planlaşdırılmış göstəricilərdən kənarlaşmalarının təhlilini nəzərdə tutur. Azərbaycan banklarında daxili nəzarət funksiyalarının bu şəkildə təsnifatı yerli tədqiqatçı R. Əliyev tərəfindən də geniş şəkildə izah edilmişdir [4]. Həmçinin daxili nəzarət həyata keçirilmə müddətinə görə **ilkin, cari və sonrakı nəzarətə** bölünür. Daxili nəzarətin digər bir təsnifatı nəzarətin harada və kim tərəfindən aparılmasına əsaslanır. A.V. Reznikovun təklif etdiyi təsnifatda nəzarət subyektinin biznes-prosesə yaxınlıq dərəcəsi meyar kimi götürülür. Bu yanaşmaya görə iki növ nəzarət fərqləndirilir [4]:

1. **Uzaqdan nəzarət.** Bankdaxili məlumatların və hesabatların təşkilat xaricindəki nəzarət orqanlarına (məsələn, mərkəzi banka, vergi orqanlarına) təqdim edilməsi prosesinə davamlı nəzarəti ehtiva edir. Yəni, bankın fəaliyyəti barədə kənar qurumlara göndərilən məlumatların düzgünlüyü və doğruluğu sistemli surətdə yoxlanılır.

2. **Yerində nəzarət.** Bankın səlahiyyətli daxili bölmələri (daxili nəzarət və ya audit xidməti) tərəfindən birbaşa bankın filiallarında və ya struktur vahidlərində aparılan yoxlamalardır. Reznikovun təsnifatı praktikada daxili nəzarət xidmətinin həm mərkəzdən (məsafəli nəzarət), həm də bank daxilində yerlərdə aparılan auditlər vasitəsilə fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Digər tərəfdən, R. Adams daxili nəzarətin funksional təsnifatını təklif etmişdir. Adamsın yanaşmasına görə, daxili nəzarətin funksiyaları üç əsas kateqoriyaya ayrılır:

Səlahiyyət nəzarəti. Yalnız səlahiyyət verilmiş və bankın maraqlarına uyğun əməliyyatların icrasına nəzarət edir. Bu nəzarət istənilməyən və icazəsiz əməliyyatların qarşısını alır, sui-istifadə hallarını məhdudlaşdırır.

Sənədləşmə nəzarəti. Bütün əməliyyatların uçot jurnallarında düzgün və tam sənədləşdirilməsini, müvafiq icazələr olmadan məlumatların silinməməsini və düzəliş edilməməsini təmin edir.

Təhlükəsizlik nəzarəti. Bank aktivlərinin qorunmasını və təyinatdan kənar istifadənin (məsələn, mənimsəmə və ya yanlış istifadə) qarşısını alır.

Azərbaycan kommersiya banklarında daxili nəzarət səviyyələri. Azərbaycan kommersiya banklarında daxili nəzarət səviyyələri müasir beynəlxalq yanaşmaya, xüsusilə “üç xətt modeli”nə uyğun olaraq aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Birinci səviyyə (I xətt) – əməliyyat nəzarəti. Bu səviyyə bankın gündəlik fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmələr tərəfindən icra olunur və əməliyyatların düzgünlüyünə, prosedurlara uyğunluğa və ilkin risk nəzarətinə cavabdehdir.

2. İkinci səviyyə (II xətt) – risklərin idarə olunması və uyğunluq (compliance) funksiyaları. Bu səviyyə bankda risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və monitorinqi ilə məşğul olan müstəqil bölmələri əhatə edir və birinci səviyyənin fəaliyyətinə nəzarət edir.

3. Üçüncü səviyyə (III xətt) – müstəqil daxili audit funksiyası. Daxili audit bankın bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edən müstəqil və obyektiv qiymətləndirmə apararaq, daxili nəzarət və risk idarəetmə sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirir və rəhbərliyə hesabat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici audit və tənzimləyici nəzarət bu modelə daxil olmayaraq, daxili nəzarət sistemindən kənarda fəaliyyət göstərən əlavə nəzarət mexanizmləri hesab olunur.

Bazel prinsipləri və beynəlxalq standartların tətbiqi. Daxili nəzarət sistemlərinin təşkilində beynəlxalq standartlar və tövsiyələr yol göstəricisi rolunu oynayır. Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi hələ 1998-ci ildə banklarda daxili nəzarət sistemlərinə dair çərçivə sənədini dərc etmiş və effektiv daxili nəzarət üçün əsas prinsipləri müəyyənləşdirmişdir. Bazel Komitəsinin tövsiyələrinə əsasən, banklarda səmərəli daxili nəzarət sistemlərinin qiymətləndirilməsi üçün bir neçə prinsip tətbiq edilir. Bu prinsiplər sırasında əsasən aşağıdakılar qeyd olunur:

1. **Yuxarı rəhbərliyin və İdarə Heyətinin məsuliyyəti.** Direktorlar Şurası adekvat və səmərəli daxili nəzarət sisteminin qurulmasına və fasiləsiz fəaliyyətinə görə tam məsuliyyət daşıyır. Eyni zamanda, ali menecment (idarə heyəti) daxili nəzarətin effektivliyini təmin edəcək konkret addımlar atmalıdır.

2. **Korporativ nəzarət mədəniyyəti.** Bank daxilində daxili nəzarətin əhəmiyyətini vurğulayan sağlam nəzarət mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır. Bütün əməkdaşlar nəzarətin dəyərini anlamalı və öz fəaliyyətlərində ona riayət etməlidirlər.

3. **Risqlərin davamlı identifikasiyası və qiymətləndirilməsi.** Bank potensial riskləri mütləq olaraq müəyyən etməli və dəyərləndirməlidir. Daxili nəzarət sistemi yeni yaranan risklərə çevik reaksiya verməyi bacarmalıdır.

4. **Nəzarət funksiyalarının adekvat strukturu və səlahiyyət bölgüsü.** Bank fəaliyyətinin hər mərhələsi üçün aydın müəyyən edilmiş nəzarət funksiyaları olmalıdır. Vəzifələrin bölüşdürülməsi və səlahiyyətlərin paylaşdırılması dəqiq tərtib edilməlidir ki, bir şəxsin səhvi və ya sui-istifadəsi digər mexanizmlərlə aşkar edilsin.

5. **İnformasiya və kommunikasiya.** Daxili nəzarət üçün vacib olan məlumatlar vaxtında, tam və əlçatan olmalıdır. Maliyyə və əməliyyat xarakterli informasiya ilə yanaşı, normativ uyğunluq və risk göstəricilərinə dair məlumatlar da rəhbərliyə operativ şəkildə təqdim edilməlidir.

Bu prinsiplərlə yanaşı, Bazel Komitəsi banklarda audit və uyğunluq funksiyalarının müstəqilliyi, nəzarət fəaliyyətlərinin daimi monitorinqi və pozuntuların vaxtında aradan qaldırılması kimi məsələlərə də xüsusi önəm verir. Bazel II razılaşmasının “Nəzarət prosesi” adlanan II sütunu da məhz bankların daxili risk qiymətləndirmə prosedurlarının və nəzarət sistemlərinin tənzimləyici orqan tərəfindən dəyərləndirilməsini əhatə edir. Yəni, beynəlxalq yanaşmaya görə, tənzimləyici orqanlar (mərkəzi bank kimi) yalnız bankların yetərli kapital saxlamasını deyil, həm də risklərin idarə edilməsində qabaqcıl metodların tətbiqini və daxili nəzarət sistemlərinin səmərəliliyini təşviq etməlidirlər. Azərbaycan bank sektorunda beynəlxalq prinsiplərin tətbiqi Mərkəzi Bankın normativ sənədlərində və tövsiyələrində də öz əksini tapır. Son illərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankı və digər nəzarət qurumları daxili nəzarətə dair tələbləri Bazel Komitəsinin tövsiyələri ilə uzlaşdırmışlar. Məsələn, Mərkəzi Bankın banklara dair metodik göstərişlərində səmərəli daxili nəzarət və daxili audit sistemlərinin qurulması, o cümlədən **müasir yanaşmaların (informasiya texnologiyaları infrastrukturuna nəzarət, avtomatlaşdırılmış məlumat sistemləri üzərində nəzarət və s.) tətbiqi** üzrə tələblər öz əksini tapmışdır. Bu, rəqəmsal dövrdə bank risklərinin (xüsusilə, IT risklərinin və kiber təhdidlərin) azaldılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Praktiki nümunələr və statistik təhlil. Dünya təcrübəsi göstərir ki, səmərəli daxili nəzarət sisteminə malik olmayan banklar ciddi maliyyə itkilərinə və hətta iflasa məruz qala bilərlər. Bazel Komitəsinin tədqiqatlarına əsasən, əgər kredit təşkilatları effektiv daxili nəzarət mexanizmlərinə malik olsaydılar, keçmişdə baş vermiş bir çox böyük maliyyə itkilərindən yayınmaq mümkün olardı. Bu, praktiki statistika ilə də təsdiqlənir: bank fərqləndiricilikləri, böyük kredit zərərləri və digər problemlərin araşdırılması göstərir ki, əksər hallarda onların kökündə daxili nəzarət mexanizmləri-

nin zəifliyi dayanmışdır. Azərbaycan bank sektorunda son illərin təcrübəsi də oxşar mənzərə nümayiş etdirir. Ötən onilliklərdə fəaliyyətində ciddi pozuntular aşkarlanan və ya lisenziyası ləğv olunan bəzi banklarda maliyyə hesabatlarının təhrif edilməsi, riskli əməliyyatların gizlədilməsi kimi hallar müşahidə edilmişdir ki, bu da məhz daxili nəzarətin effektiv olmadığını göstərir. Mərkəzi Bankın problemli banklara dair təhlillərinə görə, çətinliklə üzləşmiş kredit təşkilatlarının əksərində daxili nəzarət və korporativ idarəetmə sahəsində ciddi çatışmazlıqlar mövcud olmuşdur. Beləliklə, praktiki nümunələr daxili nəzarət sisteminin zəifliyinin bankın dayanıqlılığına birbaşa mənfi təsir göstərdiyini təsdiqləyir. Əksinə, güclü daxili nəzarət sisteminə malik banklar daha sağlam maliyyə göstəricilərinə nail olurlar. Statistik təhlillər göstərir ki, banklarda daxili nəzarətin keyfiyyəti ilə onların maliyyə dayanıqlılığı göstəriciləri arasında əlaqə mövcuddur. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, daxili nəzarəti güclü olan banklarda risk çəkili aktivlər daha effektiv idarə olunur, problemli kreditlərin nisbəti daha aşağı olur. Məsələn, nəzarət orqanlarının apardığı təhlillərdən biri göstərmişdir ki, daxili audit hesabatlarında aşkar edilən pozuntuların vaxtında aradan qaldırılması nəticəsində bəzi banklarda xalis mənfəət üzrə itkilər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu cür məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, daxili nəzarət tədbirlərinə ayrılan resurslar bankın maliyyə nəticələrinə müsbət təsir göstərə bilər.

Daxili nəzarət sistemində əsas problemlər və həlli yolları. Daxili nəzarət sisteminin qurulması və tətbiqi zamanı bir sıra tipik problemlər ortaya çıxa bilər. Tədqiqatlar və bank təcrübəsi göstərir ki, daxili nəzarət prosesində tez-tez rast gəlinən 5 əsas problem mövcuddur:

1. **Rəhbərliyin nəzarət zəifliyi və nəzarət mədəniyyətinin çatışmazlığı.** Bəzi hallarda bank sahibləri və ali menecerlər daxili nəzarət qaydalarına yetərincə riayət etmirlər. İdarəetmə orqanlarının nəzarətə laqeyd yanaşması nəticəsində bankda prosedurlar kağız üzərində qalır, real icraya yetərincə diqqət verilmir. Bu problem vəzifə öhdəliklərinin və məsuliyyətin düzgün bölüşdürülməməsi, hesabatlı idarəetmə sisteminin zəifliyi kimi fəsadlara gətirib çıxarır. **Həll yolu kimi** Bankın ali rəhbərliyi **“yuxarıdan nümunə”** prinsipinə əməl etməli, yəni öz davranışı ilə daxili nəzarətə ciddi önəm verdiyini göstərməlidir. Bu məqsədlə Direktorlar Şurası nəzdində Audit Komitəsi fəal işləməli, mütəmadi olaraq daxili nəzarət sisteminin effektivliyini müzakirə etməli və nəzarət mədəniyyətinin formalaşmasını təşviq etməlidir.

2. **Risqlərin gec aşkarlanması və qiymətləndirmə alətlərinin zəifliyi.** Sürətlə dəyişən bank mühitində bəzi banklar riskləri vaxtında aşkarlamaq üçün adekvat alətlərə malik deyillər. Məsələn, qeyri-ənənəvi və mürəkkəb məhsullar köhnə üsullarla qiymətləndirilir ki, bu da müəyyən risklərin ört-basdır olmasına səbəb ola bilər. **Çıxış yolu kimi** banklar **risklərin erkən xəbərdarlıq sistemlərini** və stress-test alətlərini tətbiq etməlidirlər. Risk idarəetməsi bölməsi ilə daxili audit arasında əməkdaşlıq gücləndirilməli, müasir analitik metodlar – o cümlədən böyük verilənlərin təhlili və məşin öyrənməsi əsasında problemlərin aşkarlanması – daxili nəzarət sistemində inteqrasiya olunmalıdır. Xüsusilə rəqəmsal bankçılıqda böyük həcmli əməliyyat axınlarını izləmək üçün avtomatlaşdırılmış monitoring sistemləri qurulmalı, şübhəli mövzular və meyillər real vaxt rejimində müəyyənəndirilməlidir.

3. **Vəzifə və səlahiyyətlərin qeyri-düzgün bölgüsü.** Bəzi hallarda bank daxilində struktur elə formalaşdırılır ki, əsas nəzarət funksiyaları ya yerinə yetirilmir, ya da toqquşur. Məsələn, əməliyyatlara icazə verilməsi, onların uçotu və monitoringi eyni bölmənin səlahiyyətində ola bilər ki, bu da kənar yoxlama olmadan pozuntuların gizli qalmasına şərait yaradır.

4. **Məlumat mübadiləsində maneələr.** Bəzən bank daxilində müxtəlif bölmələr arasında zəruri məlumat axını təmin edilmir. Xüsusən də, riskli vəziyyətlər barədə kritik məlumatlar vaxtında yuxarı rəhbərliyə çatdırılmır. Bu isə problemlərin uzun müddət gizli qalmasına və daha da böyüməsinə səbəb olur.

5. **Daxili auditin yetərsizliyi və nöqsanların aradan qaldırılmaması.** Bəzi banklarda daxili audit ya formal xarakter daşıyır, ya da audit nəticəsində aşkarlanan problemlər düzəldilmir. Xüsusilə problemli banklarda daxili auditin səthi aparılması səbəbindən ciddi çatışmazlıqlar vaxtında üzə

çıxmır. Həmçinin rəhbərlik ortaya çıxan nöqsanları düzəltmədikdə, audit funksiyası öz əhəmiyyətini itirir. Problemin həll yolu kimi daxili audit xidmətinin peşəkarlığı və nüfuzu artırılmalıdır. Bu məqsədlə mütəmadi təlimlər, beynəlxalq sertifikatlaşdırma təşviq olunmalı, daxili auditorların bilik və bacarıqları müasirləşdirilməlidir. Audit Komitəsi aşkarlanan hər bir nöqsanın aradan qaldırılması üçün vaxt cədvəli müəyyən etməli və icrasına ciddi nəzarət etməlidir. Ehtiyac yaranarsa, bank **xarici müstəqil auditorların** və ya məsləhətçilərin köməyindən istifadə etməklə daxili nəzarət sisteminin xüsusi qiymətləndirilməsini təşkil etməlidir ki, problemli sahələrə obyektiv baxış təmin olunsun.

Yuxarıda sadalanan problemlərin həlli, bütövlükdə, bankda **daxili nəzarət mədəniyyətinin** formalaşdırılmasını tələb edir. Rəhbərlikdən tutmuş sırayı əməkdaşa qədər hər kəs anlamalıdır ki, daxili nəzarət “kağız üzərində olan tələb” deyil, gündəlik iş prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Odur ki, banklar mütəmadi olaraq daxili nəzarət sisteminin **özünü təhlilini** aparmalı, zəif bəndləri müəyyən-ləşdirib gücləndirməlidirlər. Xüsusən də rəqəmsal transformasiya dövründə daxili nəzarət sistemi-nin avtomatlaşdırılmış alətlərdən istifadəsi və yeni risklərə adaptasiyası davamlı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Risqlərin idarə olunması sistemi daxili nəzarət sisteminin mühüm alt sistemidir və bankda mövcud və potensial risklərin sistemli şəkildə aşkarlanıb idarə edilməsini təmin edir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının tələblərinə əsasən, hər bir kredit təşkilatı öz əsas risklərinin və kapitalının idarə edilməsini təmin edən sistem qurmalıdır. Daxili audit xidməti isə bu risk idarəetmə sisteminin və ayrı-ayrı risklərin idarə olunması proseslərinin effektivliyini müstəqil şəkildə yoxlamalıdır. Bank fəaliyyətində onlarla risk növü müəyyən edilsə də, əsas diqqət tələb edən risk kateqoriyaları aşağıdakılardır [4]:

1. **Kredit riski.** Borcalanın öz öhdəliklərini tam və vaxtında yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində bankın zərərə uğrama ehtimalıdır. Kredit riskinin idarə olunması üçün banklar adətən borcalanlar üzrə limitlər təyin edir, kredit portfelinin diversifikasiyasına gedirlər və mümkün zərərlərə qarşı ehtiyatlar yaradırlar.

2. **Bazar riski.** Bankın maliyyə alətlərinin (qiymətli kağızlar, valyuta, əmtəələr və s.) bazar qiymətlərinin əlverişsiz dəyişməsi nəticəsində zərərə uğrama riskidir. Bazar riski bir neçə alt riskdən ibarətdir – **fond riski** (səhmlərin və digər qiymətli kağızların qiymət dəyişməsi riski), **valyuta riski** (valyuta məzənnələrinin dəyişməsi riski) və **faiz dərəcəsi riski** (faiz dərəcələrinin dəyişməsinə itki riski). Məsələn, əgər bank böyük miqdarda xarici valyutada aktivə malikdirsə, valyuta məzənnəsinin kəskin enməsi banka zərər vura bilər (valyuta riski). Bu riskləri idarə etmək üçün banklar **hedcinq** əməliyyatlarından (müvafiq törəmə alətlərdən istifadə etməklə) və aktiv-passivlərin idarə edilməsi strategiyalarından geniş istifadə edirlər.

3. **Əməliyyat riski.** Bankın daxili proseslərində, informasiya sistemlərində və ya işçi hərəkətlərindəki səhvlərdən, eləcə də xarici hadisələrdən (məsələn, təbii fəlakət, kiber-hücum) qaynaqlanan itki riskidir. Buraya işçi səhvləri, dələduzluq halları, sistem nasazlıqları, kiber risklər və s. daxildir. Rəqəmsal bankçılıqda xüsusilə **kiber təhlükəsizlik** və IT sistemlərinin davamlılığı əməliyyat riskinin kritik aspektləridir. Əməliyyat riskinin özünün insan resursu, IT, hüquqi, kompayens və kənar risk kimi növləri vardır [3]. Əməliyyat riskini azaltmaq üçün banklar daxili qayda və prosedurlar hazırlayır, işçilərin mütəmadi təliminə önəm verirlər. Həmçinin sığorta vasitələrindən istifadə olunur (məsələn, kibertəhlükələrə qarşı sığorta) və Bədbəxt Hallara Hazırlıq Planları tərtib edilir. Əməliyyat risklərinin idarə olunması daxili nəzarətin gündəlik funksiyalarına sıx inteqrasiya olunmalıdır, çünki hər bir departament öz fəaliyyət sahəsində əməliyyat riskini izləməli və nəzarət altında saxlamalıdır.

4. **Reputasiya riski.** Bank haqqında cəmiyyətdə mənfi rəy formalaşması nəticəsində müştəri-lərin itirilməsi və digər dolayı maliyyə itkiləri ilə üzləşmə riskidir. Məsələn, əgər bankda hər hansı fırıldağ hadisəsi baş verərsə və ya müştəri məlumatlarının sızması ilə bağlı xoşagəlməz hal yaşansa, bu, bankın nüfuzuna ciddi zərbə vurub depozitorların bankdan vəsaitlərini çıxarmasına yol açar. Xüsusilə sosial media və onlayn informasiya kanallarının sürətli olduğu dövrdə reputasiya ris-

kinin effekti daha kəskin ola bilər. Reputasiya riskinin idarəsi üçün banklar fəal kommunikasiya strategiyası yürütməli, maraqlı tərəflərlə (müşətilər, tənzimləyicilər, media) şəffaf və operativ əlaqə saxlamalıdır. Həmçinin, bank daxilində etik davranış qaydalarına ciddi əməl olunması və güclü uyğunluq nəzarəti (compliance) reputasiya riskinin qarşısını alan vacib elementlərdəndir.

Digər risklər. Banklar likvidlik riski, strateji risk, hüquqi risk kimi digər kateqoriyalara da nəzarət edirlər. **Likvidlik riski** – bankın öz öhdəliklərini vaxtında icra edə bilməməsi ehtimalıdır və aktiv-pasivlərin müddət uyğunlaşdırılması, həmçinin likvid vəsait ehtiyatının saxlanması ilə tənzimlənir. Likvidlik problemindən əziyyət çəkən bank qısa müddətdə öhdəliklərini artırmağa bilər və ya aktivlərini münasib qiymətlərlə nağd pula çevirərək ehtiyac duyduğu vəsaiti təmin edə bilməyə bilər [5]. **Strateji risk** – bankın biznes strategiyasındakı səhvlərdən və ya uğursuz qərarlardan irəli gələn riskdir (yəni, yanlış strateji qərarlar nəticəsində gəlirliliyin azalması və s.). **Hüquqi risk** – müqavilə öhdəliklərinin pozulması və ya qanunvericiliyin dəyişməsi nəticəsində yaranan risklərdir. Bu risklər hər birinin spesifik idarəetmə tədbirlərini tələb etsə də, ümumilikdə daxili nəzarət çərçivəsində izlənilir və qiymətləndirilir. Risklərin idarə olunması prosesi adətən ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir [4]:

1. **Risklərin identifikasiyası.** Bank potensial riskləri və onların mənbələrini müntəzəm şəkildə müəyyən edir.

2. **Risklərin qiymətləndirilməsi.** Aşkar edilmiş risklərin bankın maliyyə vəziyyətinə mümkün təsiri kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərində təhlil edilir.

3. **Risklərin prioritetləşdirilməsi.** Bu mərhələdə identifikasiya və qiymətləndirmə nəticəsində müəyyən edilmiş risklər onların başvermə ehtimalı və potensial təsir gücü nəzərə alınmaqla sistemli şəkildə sıralanır və prioritetləşdirilir. Risklərin prioritetləşdirilməsi bankın risk iştahına uyğun olaraq ən kritik risk sahələrinin müəyyən edilməsinə və idarəetmə resurslarının optimal bölgüsünə imkan yaradır. Bu yanaşma qərarvermə prosesinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, yüksək riskli sahələr üzrə nəzarət tədbirlərinin daha məqsədyönlü həyata keçirilməsini təmin edir.

4. **Risklərin məhdudlaşdırılması.** Risklərin qəbul ediləbilən səviyyədə qalması üçün tədbirlər görülür. Bu, limitlərin tətbiqi, sığortalanma, hedcləmə, portfelin şaxələndirilməsi və digər risk azaldıcı addımları əhatə edir.

5. **Risklərin monitorinqi.** Risk göstəriciləri davamlı izlənilir, risk idarəetmə tədbirlərinin effektivliyi mütəmadi qiymətləndirilir və zərurət olduqda nəzarət tədbirləri yenilənir.

Daxili nəzarət sistemi risklərin idarəedilməsi prosesinə birbaşa dəstək verir. Xüsusilə, daxili audit xidməti risk idarəetmə prosesinin düzgün işləməsinə, risklərin ölçülməsi metodologiyalarının adekvatlığına və risk məhdudlaşdırma tədbirlərinin effektivliyinə nəzarət edir, aşkar etdiyi çatışmazlıqlar barədə rəhbərliyə hesabat verir. Beləliklə, risklərin idarə olunması və daxili nəzarət inteqrativ şəkildə fəaliyyət göstərir. Daxili nəzarət sistemi risklərin minimallaşdırılması üçün ümumi bir çərçivə yaradır, risk menecmenti isə bu çərçivədə riskləri proaktiv şəkildə idarə edərək daxili nəzarətin səmərəsini təmin edir. Xüsusən də rəqəmsal bankçılıq mühitində, texnoloji yeniliklərin ortaya çıxardığı yeni risklərə qarşı yalnız güclü və çevik bir daxili nəzarət və risk idarəetmə sistemi bankın dayanıqlılığını qoruya bilər. Müasir banklarda risk menecmenti və daxili nəzarət funksiyaları məhz bu səbəbdən bir-birini tamamlayaraq, bankın korporativ idarəetmə strukturunun əsas qoruyucu sütunlarını təşkil edir.

YEKUN NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, kommersiya banklarında daxili nəzarət sisteminin inkişafı və xüsusən bu sistemlərin avtomatlaşdırılması bankın ümumi sağlamlığı və dayanıqlığı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Daxili nəzarət sistemi, bankın “immunitet sistemi” kimi, potensial risk və pozuntuları vaxtında aşkarlamaqla onun uzunmüddətli uğurlu fəaliyyətinə zəmin yaradır. Azərbaycan bank sektorunun təcrübəsi göstərir ki, Mərkəzi Bankın tələblərinə uyğun formalaşdırılmış, beynəlxalq prinsiplərlə uzlaşdırılmış daxili nəzarət sistemi banklarda risk mədəniyyətini gücləndirir, korporativ idarəetmənin səviyyəsini yüksəldir. Məqalədə nəzərdən keçirilən məqamlar – daxili nəzarət

tin mahiyyəti və məqsədləri, növləri və təsnifatı, nəzarət səviyyələri, beynəlxalq çərçivələr və praktiki təhlillər – bir daha təsdiq edir ki, effektiv daxili nəzarət sistemi bank üçün rəqabət üstünlüyü yaradan və xarici mühitin qeyri-müəyyənliklərinə qarşı müdafiə edən əsas vasitələrdən biridir. Lakin daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması üçün bank daxilində müvafiq mədəniyyət, peşəkar kadr potensialı, müasir texnologiya və davamlı nəzarət vacibdir. Rəhbərlikdən tutmuş sırası əməkdaşa qədər hər kəs daxili nəzarətə öz fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi yanaşmalıdır. Daxili nəzarət sistemində mövcud ola biləcək boşluqların vaxtında müəyyən edilib aradan qaldırılması bankı potensial itkilərdən qoruyur və onun nüfuzunu möhkəmləndirir. İndiki rəqəmsal dövrdə yeni risklər (kiber təhdidlər, mürəkkəb maliyyə alətləri və s.) meydana çıxdıqca daxili nəzarət sisteminin çevik adaptasiyası tələb olunur. Xüsusilə, daxili nəzarət proseslərinin avtomatlaşdırılması və informasiya sistemlərinə inteqrasiyası böyük həcmli rəqəmsal əməliyyatların effektiv nəzarəti üçün vacib amilə çevrilmişdir. Yekun olaraq, risklərin idarə edilməsi ilə inteqrasiya olunmuş güclü daxili nəzarət sistemi banklara yalnız cari fəaliyyətin etibarlılığını təmin etmir, eyni zamanda strateji hədəflərə çatmaqda da dəstək verir. Bankın direktorlar şurası və idarə heyəti mütəmadi olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini qiymətləndirməli, onun inkişafı üçün yetərli resurs ayırmalıdır. Beynəlxalq standartlara uyğun qurulmuş, ölkədaxili tələblərlə möhkəmləndirilmiş və müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə edən daxili nəzarət sistemi kommersiya banklarının rəqəmsal bankçılıq dövründə üzləşəcəyi çağırışlara dayanıqlı olmasını təmin edəcək əsas faktorlardan biri olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, R. Azərbaycan banklarında daxili nəzarətin təşkili və strukturu / R.Əliyev. Bank Nəzarəti və Audit. - 2014, 2 (1), - s. 30–45.
2. Həsənova, T. Azərbaycan bank sektorunda müəssisədaxili audit / T.Həsənova. UNEC Elmi Xəbərlər. - 2019, 3 (1), - s. 112–125.
3. Kərimli, M. Bank sektorunda risklərin idarə edilməsi prosesi // Geostrategiya jurnalı, - 2024, №5 (83), – s. 147-150.
4. Ryabov, O.V. Development of the internal control system in the Russian commercial banks (Monograph) / O.V. Ryabov. Ministry of Education and Science; North-West Institute of Management, RANEP. Consulting company Ucom, - 2019.
5. Banklarda risklərin idarə olunması haqqında qaydalar: <https://www.cbar.az>.

AUTOMATION OF INTERNAL CONTROL SYSTEMS IN AZERBAIJAN BANKS: IMPROVING ACCOUNTING AND AUDIT IN DIGITAL BANKING

K.N. Atayev

This article analyzes the internal control system in commercial banks in the context of improving accounting and audit in digital banking, using the example of Azerbaijan. The essence and main objectives of internal control are explained, and its types and classification criteria (including classifications proposed by Reznikov and Adams) are described. The levels of internal control present in the Azerbaijani banking system (first, second, third) and their characteristics are examined. With reference to international experience, the application of Basel Committee principles and other international standards to internal control systems is assessed. The article provides an analysis of the state and effectiveness of internal control in Azerbaijani banks based on practical examples and statistical data. The key problems identified in internal control systems (weak control culture, delayed risk detection, flaws in segregation of duties, communication barriers, deficiencies in internal audit, etc.) and their solutions are discussed. The role of risk management as a subsystem of internal

control is also highlighted, with approaches to managing operational, credit, market, and reputational risks in a digital banking environment presented. In conclusion, the strategic importance of an effective, technology-enabled internal control system for the sustainability and financial stability of banks in the digital era is affirmed.

Keywords: *Internal control, digital banking, commercial banks, basel principles, internal audit, risk management, bank risks*

АВТОМАТИЗАЦИЯ СИСТЕМ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ В БАНКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА: СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В ЦИФРОВОМ БАНКИНГЕ

К.Н. Атаев

В данной статье анализируется система внутреннего контроля коммерческих банков в контексте совершенствования бухгалтерского учета и аудита в цифровом банкинге на примере Азербайджана. Раскрываются сущность и основные задачи внутреннего контроля, описываются его виды и критерии классификации (в том числе классификации, предложенные Резниковым и Адамсом). Рассматриваются уровни внутреннего контроля в банковской системе Азербайджана (первый, второй, третий) и их особенности. С учетом международного опыта оценивается применение принципов Базельского комитета и других международных стандартов к системам внутреннего контроля. В статье на основе практических примеров и статистических данных представлен анализ состояния и эффективности внутреннего контроля в азербайджанских банках. Обсуждаются основные проблемы, выявленные в системах внутреннего контроля (слабая культура контроля, несвоевременное выявление рисков, недостатки в разделении обязанностей, коммуникационные барьеры, недостатки внутреннего аудита и т. д.), и пути их решения. Также освещается роль управления рисками как подсистемы внутреннего контроля, представлены подходы к управлению операционными, кредитными, рыночными и репутационными рисками в среде цифрового банкинга. В заключение подтверждается стратегическая важность эффективной технологичной системы внутреннего контроля для устойчивости и финансовой стабильности банков в цифровую эпоху.

Ключевые слова: *Внутренний контроль, цифровой банкинг, коммерческие банки, Базельские принципы, внутренний аудит, управление рисками, банковские риски*